

Martien E.
Brinkman

NOORDEN GROEDEN

Met dank aan
denkers en dichters

Grote woorden

Heb je je nooit overweldigd geweten, en op een bepaalde manier onthand gevoeld/geweten, door een levenservaring, heb je nooit gevoeld dat iets van je gevegd werd, iets dat je te buiten ging, een woordeloos mysterie dat zich door de woorden naar je uitstreckte? Nooit? (...) Religie is de manier waarop je deze momenten deel laat uitmaken van je leven ...

Christian Wiman, *Mijn heldere afgrond*

Martien E. Brinkman

Grote Woorden

met dank aan denkers en dichters

KokBoekencentrum Uitgevers • Utrecht

Ontwerp omslag: Sander Patelski
Vormgeving binnenwerk: Elgraphic

ISBN 978 90 435 3260 0
ISBN e-book 978 90 435 3261 7
NUR 700

© 2019 Uitgeverij KokBoekencentrum, Utrecht
Bijbelcitaten zijn overgenomen uit de Nieuwe Bijbelvertaling

www.kokboekencentrum.nl

Alle rechten voorbehouden.

Uitgeverij KokBoekencentrum vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Ter herinnering aan mijn zwager
Peter Dorr (18 april 1957 – 3 juni 2019)
geen man van grote woorden,
maar levend naar hun intentie

Inhoudsopgave

Verantwoording	II
<i>Intentie</i>	II
<i>Na Kuitert</i>	13
<i>Bijbelgebruik</i>	15
<i>Vroom en vrij</i>	16
<i>Invloed van films</i>	17
<i>De invalshoek van dit boek</i>	19
<i>Dankwoord</i>	22
Hoofdstuk I: Verandering van geloofsinzicht	25
<i>Verschuiving in opvattingen</i>	25
<i>Verschuivingen in de Bijbel</i>	27
<i>De speurtocht naar een kern</i>	28
<i>Traditie als een ouderwetse radio</i>	31
<i>Woord en werkelijkheid</i>	32
Hoofdstuk II: ‘Hallo met God, ik ben er niet’	37
<i>Het godsbeeld</i>	37
<i>Eckhart</i>	38
<i>De Geest als katalysator</i>	39
<i>Een telefoongesprek met God</i>	41
<i>Rutger Kopland</i>	42
<i>Jan de Bas</i>	44
<i>Joost Zwagerman</i>	45
<i>Zoeken en vinden</i>	45

Hoofdstuk III: ‘Zij die in het Goede geloven krijgen het evengoed van boven’	49
<i>Bijbel en evolutie</i>	49
<i>De grilligheid van de natuur</i>	50
<i>Het leven als teken</i>	52
<i>Zelfregulatie</i>	54
<i>Open vragen</i>	56
<i>De mens als beeld Gods</i>	57
<i>Een vertrouwensvotum</i>	58
<i>Anne Frank en Etty Hillesum</i>	59
Hoofdstuk IV: ‘Red ons uit de greep van het kwaad’	63
<i>Soorten van kwaad</i>	63
<i>Het machtskarakter van het kwaad</i>	65
<i>God en het kwaad</i>	67
<i>Een complex beeld</i>	69
<i>Een beruchte bijbeltekst</i>	72
<i>Twee denkrichtingen</i>	73
<i>Een nog altijd voortdurend dualisme</i>	76
Hoofdstuk V: ‘Mijn zonden gaan mee in mijn graf’	81
<i>Marsmans verzet</i>	81
<i>Hester Knibbe’s ‘vrijspraak voor Kain’</i>	83
<i>Achterberg en Miskotte over Kain</i>	87
<i>Schuld en vergeving</i>	88
<i>Philip Pullmans evangelie</i>	89
<i>Dostojewski’s Schuld en boete</i>	91
<i>Coetzee’s constatering</i>	92
<i>Een Zandvoorts verhaal</i>	95
<i>Kafka’s Het proces</i>	96
<i>Marsmans ‘Crucifix’</i>	97
<i>Ivans stem</i>	99

Hoofdstuk VI: ‘Wat kan het mij baten?’	103
<i>Omstreden plaatsvervangng</i>	103
<i>Borges’ gedicht</i>	105
<i>Verborgen Christus-films</i>	108
<i>Intreden voor</i>	110
<i>Deel krijgen aan</i>	113
<i>Borges’ vraag</i>	114
<i>Het lam Gods bij Coetzee</i>	115
Hoofdstuk VII: ‘Ida Gerhardt is opgestaan!’	119
<i>Levensontkenning en levensbevestiging</i>	119
<i>Identificatie</i>	121
<i>Nijhoffs paasspel</i>	123
<i>Het evangelie van Nicodemus</i>	125
<i>‘Nedergedaald ter helle’</i>	128
<i>Rowan Williams over de opstanding</i>	131
Hoofdstuk VIII: ‘Levenslang vrij’	135
<i>Antoine Uitdehaags gedicht ‘De eerste val’</i>	135
<i>Jonathan Franzen: Vrijheid</i>	136
<i>Vrijheid van en vrijheid tot</i>	138
<i>Hoe overleven we de vrijheid?</i>	139
<i>De onvrije wil</i>	142
<i>Zelfverwerkelijking</i>	144
<i>Zelfverlies</i>	146
<i>Vrijheid als relatiebegrip</i>	147
<i>De Kesels vragen</i>	148
Hoofdstuk IX: ‘Sterk als de dood is de liefde’	153
<i>De ander en God</i>	153
<i>Ubi caritas</i>	155
<i>Ontbonden-ontwonden</i>	156
<i>Drie aspecten van liefde in de Bijbel</i>	158

<i>Peter De Vries: Het lam</i>	159
<i>Philip Roth: Nemesis</i>	161
<i>Een door liefde omvatte vrijheid</i>	162
Hoofdstuk X: ‘Dood waar is je angel?’	167
<i>Liefde en dood</i>	167
<i>De dood van Vondels kinderen</i>	168
<i>Een natuurlijke dood én intens verdriet</i>	170
<i>Ver van God verwijderd én voor altijd geborgen</i>	171
<i>De dood als kloof tussen God en mens</i>	172
<i>Twee onverenigbare grootheden</i>	174
<i>Opstanding</i>	178
<i>Transformatie</i>	181
Hoofdstuk XI: ‘We zijn geen hondjes’	183
<i>Verdwenen gebedscultuur</i>	183
<i>De openheid van het gebed</i>	185
<i>De ander</i>	187
<i>Het tegen mij gerichte gebed</i>	190
<i>‘Um Mitternacht’</i>	192
Persoonlijk slotwoord	195
<i>Een overwonnen aarzelings</i>	195
<i>Twee onthechtingservaringen</i>	196
<i>‘Een godsdienstig kereltje’</i>	198
Literatuur	201
Register	217

Verantwoording

Het is mijn intentie de reikwijdte en draagkracht van elf 'grote woorden' te peilen. Ik doe dat in wat ik noem een theologie 'na Kuitert'. Ik citeer meer dan ik tot dusver gewend was bijbelteksten. De daartoe vereiste vrijmoedigheid beschrijf ik in een aparte paragraaf. Mijn positie als theoloog typeer ik met de woorden vroom en vrij. Vroom slaat op de wijze waarop ik me persoonlijk betrokken voel bij een aantal parels uit mijn eigen traditie. Vrij slaat op het feit dat ik nooit tot een bepaalde groep heb behoord. Dat gaf me ook de vrijheid allerlei kunstuitingen bij mijn uitleg te betrekken. In de loop der jaren is het schrijven van een boek voor mij steeds minder een strikt individuele zaak geworden. Vandaar m'n dankwoord aan het eind van deze Verantwoording.

Intentie

Uitdrukkingen als God zegene de greep of godzijdank zijn zozeer in het dagelijkse taalgebruik ingeburgerd dat haast niemand ze meer als een vroomheidsuiting ziet. Zo zullen ze ongetwijfeld oorspronkelijk bedoeld zijn, maar nu lijken ze soms eerder een indicatie van het tegendeel. Met 'God zegene de greep' geven we aan ergens onze handen van af te trekken. Betekent dat dat we het nu verder aan God overlaten? Ik heb niet die indruk. Eerder laten we het verder over aan toeval, pech of geluk. Datzelfde geldt voor godzijdank. Oorspronkelijk zal de uitdrukking als dankwoord zijn bedoeld, maar in het dagelijks taalgebruik geven we ermee van opluchting blijk. De christelijke setting is verloren gegaan. Dat geldt ook voor veel andere oorspronkelijk christelijke uitdrukkingen of woorden. Zelfs van christelijke kernwoorden als schepping, zon-

de en vergeving. Sommige woorden zijn geen specifiek christelijke woorden, maar hebben voor gelovigen wel een speciale betekenis zoals 'kwaad', 'vrijheid' en 'liefde'. In dit boek heb ik elf van dergelijke woorden bijeengebracht: traditie, God, schepping, kwaad, schuld, plaatsvervanging, opstanding, vrijheid, liefde, dood en gebed. Zo achter elkaar gezet lijkt het wel een complete dogmatiek, maar meer dan een kleine geloofsverantwoording is het niet. Ik doe hooguit een poging de reikwijdte en draagkracht van die grote woorden enigszins te peilen.

Het valt me de laatste decennia op dat de bovengenoemde woorden door een flink aantal schrijvers en dichters veelvuldig gebruikt worden. Soms gebeurt dat naar hun christelijke strekking, maar soms ook bewust niet. In dit boek ga ik in op dat literair gebruik. Daartoe bewandel ik twee wegen: de ene keer vanuit het literair gebruik naar de christelijke betekenis, de andere keer net andersom. Van een rechtstreeks contact tussen schrijvers, dichters en theologen is maar zelden sprake. Voorzover dat soms toch het geval is, zijn theologen daarin doorgaans het gretigst en hun gesprekspartners lichtelijk terughoudend, huiverig als ze zijn voor christelijke inkapseling. Veel meer dan een tastend contact is het vaak niet.

Zoals gezegd heeft de keuze van de betreffende woorden met hun literair gebruik te maken. Daarnaast heeft mijn eigen theologische biografie ook een rol gespeeld. Over zes van die woorden (traditie, schepping, kwaad, schuld, vrijheid en dood) heb ik veel geschreven. Soms zelfs een compleet boek. De vijf andere woorden (God, plaatsvervanging, opstanding, liefde en gebed) intrigeren me al een leven lang, maar hebben me tot m'n eigen verbazing nog nooit als apart thema naar de pen doen grijpen. Dat doe ik dan bij deze.

In dit boek ga ik uit van de stelling dat kunst een *bron* van theologie kan zijn. Hopelijk staft de inhoud van dit boek die stelling. Het duidelijkste voorbeeld is de verwijzing naar films. Zij hebben me opnieuw bepaald bij wat plaatsvervanging kan betekenen. Hetzelfde geldt voor de rol van schrijvers en dichters bij de peiling van de betekenis van woorden als schuld en boete, liefde en vrijheid.

Ook vanuit de (seculiere) filosofie wordt soms een belangrijke bijdrage geleverd aan de herontdekking van de religieuze dimensie van begrippen.

Daarbij zij overigens ter nuancering van de bovengenoemde stelling opgemerkt dat de betreffende literaire bron vaak niet een volstrekt van de christelijke traditie onafhankelijke bron is. We leven nog altijd in een sterk door het christendom beïnvloede cultuur. Ik bedoel dan cultuur in de brede zin van het woord als een uitgebreid waardensysteem waarin vele maatschappelijke verschijnselen een rol spelen. Ik reken daar niet alleen de kunsten onder, maar ook de inrichting van het onderwijs, het sociaal stelsel en het economisch systeem.

Na Kuitert

In 1979 ben ik aan de Vrije Universiteit te Amsterdam bij professor H.M. Kuitert gepromoveerd op een proefschrift over de toen bekende Duitse theoloog Wolfhart Pannenberg (1928-2014). Na mijn promotie heb ik altijd het contact met mijn promotor onderhouden en zijn verdere, theologische ontwikkeling gevolgd. Rondom zijn kroonjaren heb ik een tweetal aan hem gewijde boeken (mede) geredigeerd. Toen na zijn dood in 2017 in menig *in memoriam* de vraag werd gesteld of er in de lijn van Kuitert nog wel theologie mogelijk was, voelde ik me aangesproken.

Een antwoord op die vraag had ik in feite al gegeven in een artikel dat twee jaar voor zijn dood in een theologisch tijdschrift is verschenen onder de titel 'Geen werkelijkheid zonder fictie en geen fictie zonder werkelijkheid'. De inhoud van dat artikel heb ik ruim voor publicatie met hem besproken. Hij was het met het eerste gedeelte van de titel eens. Niet met het tweede. Dat had ik ook niet verwacht, want in het tweede deel van de titel klinkt impliciet de kritiek op zijn begrip van verbeelding (fictie) door.

Verbeelding kwam voor hem gaandeweg steeds meer in het teken van (psychologische) projectie te staan en die verstond hij louter als men-

selijk verzinsel ('denksel'). Zelf oriënteer ik me liever aan artistieke verbeelding. Daarin kunnen allerlei zaken de kunstenaar 'toevallen' die hij dan vervolgens op zijn eigen wijze weer doorgeeft. Artistieke verbeelding geldt dan als synoniem voor inspiratie, ontvankelijkheid en openheid. Het is het tegendeel van in-zichzelf-opgeslotenheid.

Theologisch houdt dat in dat als mensen zich een ervaring van God voorstellen (verbeelden), het niet vreemd is om te midden van die menselijke verbeelding met de mogelijkheid van een echte godservaring rekening te houden. Die kan hen 'toevallen'. Ik acht verbeelding een kracht die het denken verrijkt en nieuwe wegen wijst. Ik zie dan ook geen enkele reden om bij voorbaat uit te sluiten dat een godsbeeld een realiteit weerspiegelt. Want waarom zou die aan verbeelding ontsproten ervaring niet op iets in de werkelijkheid kunnen slaan? Bij literatuur is het heel normaal daarnaar te vragen.

Toen ik in navolging van mijn oudste kleinzoon enige tijd geleden eens in het laatste deel van de Harry Potterserie dook, viel me aan het eind van dat boek een kort tweegesprek op tussen Harry Potter en professor Perkamentus. In dat gesprek vraagt Harry: 'Is dit echt? Of speelt het zich alleen maar in mijn hoofd af?' Perkamentus antwoordt dan: 'Natuurlijk speelt het zich in je hoofd af, Harry, maar waarom zou dat in 's hemelsnaam moeten betekenen dat het niet echt is?'

Een dergelijke verwijzing naar de echtheid van verbeelding (fictie) kwam ik ook tegen in Yra van Dijks studie *Afgrond zonder vangnet* over het werk van Arnon Grunberg. Daarin laat ze zien hoe Grunberg herhaaldelijk heeft betoogd dat wat hem betreft fictie 'waar' en 'echt' is. Een roman kan een wereld scheppen die echter is en meer waarheid bevat dan de met beelden en feiten overladen wereld van de journalistiek en de wetenschap. In tegenstelling tot die beide kan een roman betekenis geven aan het leven van mensen. Datzelfde lijkt me ook te gelden voor theologie.

Over de betekenisgevende functie van theologie en literatuur was ik het altijd wel met Kuitert eens, maar hij scheidde mijns inziens 'betekenis' onnodig scherp van 'werkelijkheid' en 'waarheid'. Hoe kan echter iets voor mij betekenis hebben wanneer ik al van tevoren weet dat het niet waar is, niet echt? Betekenis hoeft toch niet per se met de zintuiglijk waarneembare werkelijkheid verbonden te zijn om toch 'waar' en 'echt' te zijn? Alle

centrale emoties in een mensenleven (liefde, haat, vreugde en verdriet) vormen daar het bewijs van. Ze zijn vaak veel echter en veel meer waar dan dat wat we journalistiek of wetenschappelijk kunnen vaststellen.

Dit boek zie ik als een voorbeeld van een theologie 'na Kuitert'. Het is een theologie die voluit zijn inzichten over de menselijke rol in elk spreken over God wil honoreren, maar tegelijkertijd laat zien dat daaruit niet noodzakelijkerwijs dezelfde conclusies hoeven te worden getrokken als hij de laatste twintig jaar van zijn leven deed.

Bijbelgebruik

Theologen doorspekken hun betoog graag met bijbelteksten. Die fungeren min of meer als bewijsplaatsen voor de juistheid van hun redeneringen. De achterliggende gedachte is dan: Zie je wel, mijn redenering klopt, want die en die bijbelteksten zeggen het ook. Op zich is dat nog niet zo'n gekke gedachte. Als je binnen een bepaalde traditie wilt staan, moet je je kunnen verantwoorden tegenover het belangrijkste heilige boek van die traditie, in dit geval de Bijbel. Maar soms overdrijven ze daarin. Dan lijkt het wel alsof ze bij alles – met een variant op Bob Dylans song 'With God on our side' – willen zeggen: 'With the Bible on my side'. Teksten lijken dan al gauw uit hun verband gerukt. Ze gaan buikspreken. Alsof de verschillende bijbelboeken niet allemaal een eigen intentie hebben, sterk bepaald door hun ontstaanstijd en het publiek waarop ze zich richten. Van de weeromstuit halen theologen daarom soms maar helemaal geen bijbelteksten meer aan. Als de uitleg van teksten een stuk ingewikkelder ligt dan het op het eerste gezicht lijkt, kun je er maar beter met een grote boog omheen lopen, lijkt dan de redenering. Het is in de ogen van de bijbelwetenschappers toch nooit goed.

Geen van beide wegen zal ik hier bewandelen. Ik beroep me niet bij elk eigen woord op een bijbeltekst, maar ik laat de Bijbel ook niet gesloten. Er is een tussenweg. Er moet een vrijmoedig bijbelberoep mogelijk zijn uit een soort tweede naïviteit, zoals de Franse filosoof

Paul Ricoeur dat noemde. Daaronder verstond hij een weldoordachte en doorleefde ontvankelijkheid. Een eerste naïviteit heb je dan achter je gelaten. Je weet hoe ingewikkeld een verantwoorde uitleg van al die millennia-oude teksten kan zijn. Maar desondanks heb je een grote liefde voor dat boek behouden. Je citeert er graag uit, omdat je er inspiratie en bemoediging uit put. En soms ook om te laten zien dat veel zaken in bijbelse tijden al minstens zo ingewikkeld lagen als in onze tijd.

Vooraf in het hoofdstuk met de titel 'Dood waar is je engel?' schotel ik de lezer een ware caleidoscoop aan bijbelse beelden voor. Die beelden illustreren hoe breed het palet aan bijbelse associaties bij dit onderwerp is. Ze laten zien hoe uiteenlopend onze ervaringen met de dood kunnen zijn en hoe divers daarom de religieuze duiding ook is.

Vroom en vrij

Ik neig ertoe mijn schrijfstijl het etiket vroom en vrij mee te geven. Daarmee verwijs ik zowel naar mijn opvoeding als naar mijn theologische ontwikkeling. Ik kom uit een gereformeerd nest waarin het geloof van mijn Groningse vader door de Afscheiding (1834) en dat van mijn Amersfoortse moeder door de Doleantie (1886) was gekleurd. De Afscheiding staat voor de in het midden van de negentiende eeuw door Hendrik de Cock in gang gezette uittreding van orthodoxe gelovigen uit de Nederlandse Hervormde Kerk. En de Doleantie staat voor de aan het eind van diezelfde eeuw door Abraham Kuiper in gang gezette tweede en veel bredere afscheiding uit diezelfde kerk. In 1892 vormden die beide stromingen een nieuwe kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland. In die kerk bleef nog lang de geur van die twee aparte bewegingen hangen. Thuis werd altijd gezegd dat de Afscheiding een meer bevindelijk en de Doleantie een meer rationeel type gelovigen had opgeleverd. In het verlengde daarvan vond men het Afscheidingstype wat in zichzelf gekeerd en het Doleantietype wat meer cultureel open. Ik ben daar waarschijnlijk een meng-

vorm van. In de in 2004 opgerichte Protestantse Kerk in Nederland fuseerden de Gereformeerde Kerken weer met de moederkerk, de Nederlandse Hervormde Kerk. Rondom die fusie doken in diverse publicaties deze twee geloofstypen ter typering van de gereformeerden weer op.

Hoewel mijn ouders in mijn ogen heel vroom waren, hadden ze aan vroom gedoe een hekel. Ze vonden dat je niet met je geloof te koop moest lopen. Jezus' woorden uit Mat. 6, 6 waren hen op het lijf geschreven: 'Maar als jullie bidden, trek je dan in je huis terug, sluit de deur en bid tot je Vader, die in het verborgene is.' Over kerk en geloof werd vaak met de nodige humor en relativering gesproken. Dat alles heeft van mij, denk ik, een nuchtere vrome gemaakt. Ik heb daarbij niet het idee dat mijn nuchterheid mijn vroomheid in de weg staat.

Met die bagage toog ik in 1968 naar Amsterdam voor m'n theologiestudie aan de Vrije Universiteit. De heldere redeneertrant en de uitdagende doceerstijl van de jonge hoogleraar Kuitert en de bedachtzame openheid van de oude hoogleraar Berkouwer spraken me aan. Later heeft mijn assistentschap bij Veenhof, de opvolger van Berkouwer, ook de nodige sporen nagelaten. Hij liet je de vrijheid en spreidde voor veel zaken een aanstekelijk enthousiasme tentoon.

In mijn latere theologische ontwikkeling heb ik me nooit aan een bepaalde richting gebonden. Dat werd me wel eens kwalijk genomen. Ik heb altijd de gedachte gehad dat het behoren tot een bepaalde richting of stroming mijn theologische nieuwsgierigheid en vrijheid zou belemmeren.

Invloed van films

Op menige lezer zullen de hoofdstukken over het kwaad, schuld en plaatsvervangende wellicht verrassend orthodox overkomen. Die hoofdstukken zie ik zelf als een herontdekking van enige parels uit mijn eigen traditie. Die ontdekking deed ik de laatste tien jaar vooral door regelmatig naar *hidden Christ* films te kijken zoals de *Bat-*

man- en Superman-films, *One Flew over the Cuckoo's Nest*, *Saving Private Ryan*, *Schindler's List*, *Dead Man Walking*, *A Short Film about Love* en recent *Adam's Apples* en *Mother!* De verborgen Christus is in deze films een door de regisseur verzonnen filmrol die gezien kan worden als een belichaming van de betekenis die in het heden aan de bijbelse Jezusfiguur kan worden toegekend. Eigenlijk is de verborgen Christus in deze films dus een geactualiseerde Jezus.

Het viel me op dat de meeste regisseurs van dit soort films blijkbaar van mening zijn dat je zo'n figuur alleen maar een cruciale, levensreddende rol kan toedichten als hem daartoe op de een of andere manier ook enig gezag geschonken is. In al die films wordt daarom altijd op z'n minst de suggestie gewekt dat dat gezag van elders, van hogerhand komt. Dat sterkte me in de overtuiging dat het alleen maar zin heeft over Jezus te spreken als gelijktijdig ook zijn herkomst ter sprake komt. Het christendom is immers niet een soort Jezus van Nazareth-vereniging die een bewonderenswaardige stichter eert. Het christendom kon alleen maar tot een wereldreligie uitgroeien omdat het in de Jezusfiguur een unieke goddelijke nabijheid bespeurde.

Een ander aspect dat me in dit soort films boeide, was de onbevangenheid waarin men één persoon plaatsvervangend voor anderen laat intreden. Soms loopt dat voor de betrokkene goed af, vaak ook niet. In dat laatste geval doet dat meestal niets af aan het respect dat hij/zij afdwingt. Kortom, deze films staan in feite bol van het evangelie van de plaatsvervanging. Uiteraard realiseer ik me dat de wijze waarop plaatsvervanging hier een centrale rol speelt, meestal niet dezelfde is als in het Nieuwe Testament. Het gaat in deze films niet om 'het lam Gods dat de zonden der wereld wegdraagt' zoals dat in de christelijke liturgie wordt bezongen. Maar ondertussen wordt wel de door de Verlichtingsfilosoof Kant met zoveel klem naar voren gebrachte gedachte dat een ander nooit voor mijn schuld kan intreden, doorbroken.

Net zoals filmregisseurs cruciale aspecten van de christelijke overlevering weer onder de aandacht brengen, doen sommige filosofen dat ook. Het zijn de laatste decennia met name filosofen ('den-

kers') geweest die op de overdrachtelijkheid en duurzaamheid van het kwaad hebben gewezen. Meer nog dan de theologie heeft de filosofie me de laatste jaren ervan overtuigd dat het kwaad tot ons cultureel erfgoed behoort en dat het daarom nog niet zo gek is om over 'erfzonde' te spreken.

De invalshoek van dit boek

Ik begin het eerste hoofdstuk met de vraag wat er met een bepaald gedachtegoed gebeurt als het in een andere tijd, in een andere situatie, in een andere taal en aan andere mensen wordt doorgegeven. Doordat ik in mijn vakgebied – de oecumenische en interculturele theologie – met sterk uiteenlopende christelijke tradities in heel verschillende culturen in aanraking kwam, heeft die vraag me altijd sterk gefascineerd. In feite is ze de rode draad in mijn veertig jaar van theologiebeoefening. In theologisch jargon is het de vraag naar een *traditiehermeneutiek*. Ze leidde deels tot relativering. Het christendom is een religie met eeuwenoude, wereldwijde vertakkingen. Mijn eigen geloofstraditie is daarin maar een van de vele. Dat is de ene kant van het verhaal. De andere kant is dat je alleen maar parels in andermans traditie kunt vinden, als je ze ook in je eigen traditie hebt gevonden. Daartoe behoren wat mij betreft vooral het accent op schepping, vergeving en vrijheid. Zo leidde de ontmoeting met andere tradities ook tot de koestering van wat in je eigen gereformeerde traditie centraal staat.

Vanuit die dubbele houding – relativering én koestering – probeer ik mijn eigen positie te bepalen binnen het geheel van de christelijke overlevering. Iemand merkte eens op dat een theologie die de omringende cultuur tot huwelijkspartner kiest, doorgaans snel weduwe wordt. Hij doelde daarbij op het soms wel erg kortstondig karakter van bepaalde cultuuruitingen. Een theologie die zich daar met huid en haar aan verbindt, wordt niet alleen snel weduwe, maar sterft zelf meestal kort daarop ook een zachte dood. De verhouding theologie-cultuur kan daarom nooit een een-op-eenrelatie zijn. Dan is er geen ruimte meer voor theologische cultuur-

kritiek. Maar de theologie kan zich anderzijds ook nooit aan de taal van haar tijd onttrekken. Ze kan zich niet van haar cultureel gewaad ontdoen. Het gaat daarom altijd om een wisselwerking. Elke (goede) theologie wil de haar omringende cultuur transformeren, maar elke cultuur transformeert een dergelijke theologie ook. Zelfkritische theologie zal zich altijd tussen de polen van deze tweezijdige transformatie bewegen.

Een van de duidelijkste voorbeelden van een dergelijke wisselwerking is het veranderende *godsbeeld*. Daar gaat het tweede hoofdstuk over. Het woord transcendentie wordt nu meestal niet meer aangewend voor een ver boven ons verheven God maar eerder voor 'datgene in mij dat meer is dan ikzelf' (Dag Hammarskjöld). Het binnenwereldlijke (immanente) en het daar bovenuit stijgende (transcendente) zijn dan geen tegenstellingen meer. God wordt gezien als de motor (katalysator) die de beweging van binnen naar buiten en van buiten naar binnen gaande houdt.

In het derde hoofdstuk werk ik de gedachte uit dat de idee van de *schepping* gebaseerd is op een vorm van vertrouwen. Pas tegen die achtergrond kan in het vierde hoofdstuk de schaduwzijde van de schepping, het *kwaad*, aan de orde komen. Mijn benadering van het kwaad is sterk gekleurd door zowel een bevindelijk 'nochtans' waarin een gelovige zich ondanks alles aan zijn God vast blijft klampen als door het besef dicht bij het strijdtoneel tussen goed en kwaad te vertoeven.

In het vijfde hoofdstuk over *schuld* (en vergeving) komen nog meer dan in het vierde schrijvers en dichters aan het woord. Een eye-opener was voor mij een uitvoerig essay van J.M. Coetzee over de reikwijdte van bekentenissen in autobiografieën. Zelden heb ik een overtuigender pleidooi gelezen voor de onontkoombaarheid van zoiets als absolutie (vergeving). In het zesde hoofdstuk ga ik aan de hand van Borges' gedicht 'Christus aan het kruis' in op de betekenis van de idee van *plaatsvervang*ing. Dat idee dat door velen als stuitend werd ervaren (Kant voorop), blijkt bij een groot aantal filmmakers een sleutelbegrip te zijn.

In het zevende hoofdstuk bespreek ik de twee wijzen waarop in de

christelijke traditie de *opstanding* wordt verstaan, namelijk als een existentieel gebeuren *in* dit leven en als een toekomstig gebeuren *na* dit leven. Ida Gerhardt en Martinus Nijhoff zijn hier mijn kroongetuigen. Ze staan model voor twee denkwijzen in uiteenlopende richtingen die ik desondanks toch als een twee-eenheid zou willen zien.

Van oudsher is binnen de christelijke traditie een eigen idee van *vrijheid* als een relatiebegrip ontwikkeld. Dat idee is nogal ondergesneeuwd door het moderne idee van vrijheid als zelfverwerkelijking. Dat lijkt me aan een kritische herinterpretatie toe, zo beoog ik in het achtste hoofdstuk. Als het de notie van zelfovergave in zich op kan nemen, kan het van elke vorm van zelfoverschatting worden bevrijd. Dan kan het de gedachte van vrijheid als een relatiebegrip ondersteunen.

In het negende hoofdstuk komt een van de meest omstreden verbindingen in de christelijke traditie ter sprake, namelijk die tussen God en *liefde*. Ik betrek het bijbels spreken over de liefde tussen God en mens op alle facetten van het leven. Op voorspoed én tegenspoed, geluk én ongeluk. Spreken over liefde betekent dan zoveel als spreken over een heilzame omvatting of over een levensbron als een niet te dempen welput.

In het tiende hoofdstuk breid ik de inmiddels breedgedragen christelijke 'theologie van de dood' uit met een derde notie. Naast de existentiële dood (de dood *in* het leven) en de natuurlijke dood (de dood *aan het eind van* het aardse leven) ga ik in dit hoofdstuk in op de onmogelijkheid van de verbinding tussen God en de dood. Het blijft altijd wringen tussen die twee, omdat bijbels gezien de dood een indicatie is van de kloof tussen God en mens.

Tegen de achtergrond van een grotendeels verdwenen gebedscultuur schets ik in het elfde en laatste hoofdstuk de smalle weg die een gelovige in zijn *gebed* gaat tussen determinisme (alles ligt vast) en indeterminisme (niets ligt vast). De weg daar tussenin noem ik die van de optativus, van het 'opdat', waarin de gelovige zijn toonhoogte afstemt op degene tot wie hij zich richt.

In het 'Persoonlijk slotwoord' som ik een aantal factoren op die er

waarschijnlijk toe hebben bijgedragen dat ik in tegenstelling tot zoveel generatiegenoten toch m'n geloof behouden heb.

Dankwoord

De basis voor de inhoud van dit boek wordt gevormd door de artikelen die ik in 2017 maandelijks in de weekendbijlage van het *Friesch Dagblad* mocht schrijven. Daarvoor ben ik de redactie van het *Friesch Dagblad* zeer erkentelijk. Een bewerking van die artikelen vormt het stramien voor dit boek.

Vanaf 2006 heb ik het manuscript van mijn boeken altijd eerst door anderen laten lezen. Waarom ik dat daarvoor niet deed, weet ik eigenlijk niet. Aanvankelijk waren het voornamelijk meelezers op deelgebieden waarop ik mezelf minder deskundig achtte. Later, toen ik me op het grensgebied van theologie en poëzie begaf, waren het neerlandici en theologen met dezelfde interesse. Het manuscript van dit boek is kritisch meegelezen door een letterkundige, een pedagoge, een leesgroepje van vijf theologen en een hoogleraar met als specialisatie religie en zingeving in literatuur en kunst. Ik dank daarvoor hartelijk PieterJan Mellegers, Hannie Dorr, Matty Vroom, Ype Viersen, Hans Snoek, Jojanneke Kemman, Hans Spinder en Johan Goud.

De Bilt, Pinksteren 2019

Ik ben vrijwillig de grens tussen ongelooft en geloof overgestoken om te onderzoeken wat religie nou eigenlijk behelst en wat de goede kanten ervan zijn. Vraag je: hoe geef je dat door? Nou, niet door erover te zwijgen. Mijn bijdrage is: het raam openzetten.

Yvonne Zonderop

Verandering van geloofsinzicht

In dit hoofdstuk vraag ik aandacht voor de betekenisverschuiving die onontkoombaar bij de overdracht van een bepaald gedachtegoed naar een andere plaats en tijd optreedt. Dat was ook al de ervaring van de bijbelschrijvers. Die verschuivingen verklaren de steeds weer opduikende speurtocht naar een kern. Tijdloos en onafhankelijk van een bepaalde plaats is die echter niet te formuleren. De ervaring deel uit te maken van een millennia oude wereldreligie draagt tot dat besef bij. Op de breedte van dat wereldwijde spectrum zoekt iedere christelijke traditie haar eigen plaats. In de vaste overtuiging dat haar woorden een aantal aspecten van de werkelijkheid naar waarheid beslaan.

Verschuiving in opvattingen

De titel 'Verandering van geloofsinzicht' slaat niet zozeer op de verandering van mijn persoonlijk geloofsinzicht als wel op de veranderingen die zich in de loop der eeuwen bij de overdracht van christelijk gedachtegoed hebben voorgedaan. Enkele tientallen jaren geleden was het onder theologen min of meer mode om onder titels als 'How I changed my mind' en 'Wie ich mich geändert habe' nauwkeurig verslag te doen van de verschuivingen in hun denken, maar ik heb het idee dat die tijd voorbij is. Natuurlijk is er in de loop der jaren ook bij mij wel het nodige veranderd, maar voorzover ik dat al vermeldenswaard vind, is dat hooguit terloops. Veel interessanter lijken me de verschuivingen die zich op een breder vlak hebben voorgedaan en zich soms nog steeds voordoen.

Daar ging in 2000 mijn inaugurele rede aan de Vrije Universiteit te Amsterdam ook over. Aan de hand van een aantal historische en he-

dendaagse voorbeelden gaf ik toen aan hoe geloofsinzichten onder invloed van tal van factoren kunnen veranderen. Soms worden nadrukkelijke pogingen gedaan zulke veranderingen te verdoezelen. Men geeft dan vaak wel toe andere bewoordingen te gebruiken, maar blijft volhouden in feite toch hetzelfde te zeggen. Kan dat? Iemand schreef eens als stelling bij een proefschrift dat het heel moeilijk is te bewijzen dat in twee verschillende uitspraken hetzelfde alleen maar anders wordt gezegd. Het is vaak veel makkelijker aan te tonen dat er ook echt iets anders wordt betoogd. Andere woorden brengen nu eenmaal andere betekenissen met zich mee. En zelfs wanneer we gedurende lange tijd toch steeds dezelfde woorden zouden blijven gebruiken, lossen we het probleem van de betekenisverschuiving niet op. Een woord als boete bijvoorbeeld betekende in de middeleeuwen waarin boetedoening in de kerk dagelijkse praktijk was, echt heel iets anders dan nu. We denken nu meteen aan een verkeersboete. Weliswaar is er dan nog altijd iets van de oorspronkelijke betekenis (genoegdoening) bewaard gebleven, maar de religieuze achtergrond is verdwenen. Hetzelfde geldt voor het woord 'rechtvaardiging'. Theologisch betekent het vrijspraak (vergeving) van Godswege. Wanneer we nu spreken over rechtvaardiging bedoelen we daarmee de verantwoording of zelfs het goedpraten van de eigen positie of belangen. Het gemeenschappelijke ligt hooguit nog in het besef voor een forum geroepen te zijn.

Niet alleen woorden verschuiven in betekenis. Ook de wijze waarop we waarde toekennen aan personen en gebeurtenissen is aan verandering onderhevig. Zo zegt men wel dat elke eeuw zijn eigen Bach en Shakespeare kent. Per eeuw lijkt dat wat we in hen het meest waarden, te veranderen. Dat is eveneens het geval met de duiding van ingrijpende gebeurtenissen. Soms lijkt het wel alsof per decennium het oordeel van historici over belangrijke gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog wijzigt. De tijd lijkt ook de inhoud van boeken te veranderen. In andere tijden worden ze anders gelezen. Ze worden als het ware herschreven door de ogen van hun lezers.

Op religieus terrein doet zich hetzelfde verschijnsel voor. De waar-

dering voor bijbelse figuren als Mozes, Jozef, Job, Judas, Jezus, Petrus of Paulus is in de loop der eeuwen sterk veranderd. De schilderkunst, de muziekwereld en de wereldliteratuur leggen er uitbundig getuigenis van af. Elke tijd lijkt wel zijn eigen Jezus of Paulus te hebben. Hun beeld verschuift voortdurend. Al die verschuivingen vragen van ons – net als van elke tijd – inhoudelijke keuzes. Wat is het belangrijkste om te bewaren?

Dat is een hachelijke vraag. Het kan immers heel verfrissend zijn om vragen die niemand meer stelt en die dus onbelangrijk lijken, toch te blijven stellen en daarop ook antwoorden te blijven zoeken. Oude vragen en antwoorden kunnen plotseling weer heel actueel worden, al was het maar als roepende stem in de woestijn. Dat is de ene kant van de medaille. De andere kant is dat het iets tragisch kan hebben als iemand steeds maar weer antwoord geeft op vragen die niemand meer stelt. Andere tijden kennen soms écht andere vragen. Volstrekt onbelangrijk is de vraag naar wat het belangrijkste is dus ook weer niet.

Verschuivingen in de Bijbel

De Bijbel zelf kent tal van inhoudelijke verschuivingen. De profeten in het Oude Testament stemden de inhoud van hun boodschap af op de politieke, sociale en religieuze situatie van hun gehoor. Die verschilde per profeet. En Paulus realiseerde zich terdege hoe verschillend de gemeentes waren waaraan hij zijn brieven schreef. Hun vragen en problemen bepaalden voor een groot deel zijn boodschap. Zowel in het Oude als in het Nieuwe Testament worden er keuzes gemaakt. De gewichten worden soms verhangen. Een van de bekendste voorbeelden binnen het Oude Testament is de verschuiving in het oordeel over de toerekening van schuld. Dient de schuld van ouders kinderen toegerekend te worden, of is ieder verantwoordelijk voor zijn eigen daden? In Ex. 20, 5 en Deut. 5, 9 lezen we: 'Voor de schuld van de ouders laat ik de kinderen boeten, en ook het derde geslacht en het vierde (...)'. Maar in de tijd van de ballingschap liggen de zaken blijkbaar toch anders. We lezen in Jer. 31,

29-30: 'Dan zal men niet meer zeggen: "Als de ouders onrijpe druiven eten, krijgen de kinderen stroeve tanden", maar zal wie zondigt om zijn eigen zonden sterven. Wanneer iemand onrijpe druiven eet, zullen zijn eigen tanden stroef worden.' (ook Ezech. 18, 1-4)

Ik laat het hier bij dit ene voorbeeld uit het Oude Testament en laat de intrigerende maar ook gecompliceerde vraag naar de verschuivingen in de Godsnaam liggen. Mijn andere vier voorbeelden betreffen een verschuiving van het Oude naar het Nieuwe Testament. Het Oude Testament noemt slechts op een beperkt aantal plaatsen de opstanding uit de doden (Ezech. 37, 1-14, Dan. 12, 2 en 13, Jes. 26, 19, Hos. 6, 2 en Job 19, 25-27). In het Nieuwe Testament is de opstanding daarentegen een kerngedachte. De uitvoerige oudtestamentische offerpraktijken verdwijnen helemaal in het Nieuwe Testament. En Jezus geeft voortdurend een nieuwe, voor zijn toehoorders verrassende herinterpretatie aan bestaande (oudtestamentische) wetgeving. Hij verwijst naar wat altijd is overgeleverd en voegt daar dan zijn eigen interpretatie aan toe, meestal ingeleid met de woorden 'En ik zeg zelfs'. Zijn bergrede is daar een klassiek voorbeeld van (Mat. 5, 17-48). Ook Paulus geeft herhaaldelijk aan dat hij dingen anders zegt dan tot dusver gebruikelijk. Dat doet hij vooral wanneer hij religieus gezien de grens tussen het joodse volk en de andere volken bewust doorbreekt (Gal. 3, 28). Dat zijn geen geringe veranderingen.

De speurtocht naar een kern

Ze roepen als vanzelf de vraag op wat het meest fundamenteel is. Die vraag hield ook de theologen van de vroege kerk bezig. Vooral in tijden van onenigheid duikt de noodzaak tot onderscheid tussen hoofd- en bijzaak op. Daartoe zijn in de loop der eeuwen vele pogingen gedaan. Het gebod God en de naaste lief te hebben scoort dan als kern uiteraard altijd hoog evenals de concentratie op Christus. Dat zijn zinvolle concentraties, ook al maken ze meestal geen einde aan de discussie.

De wijze waarop Jezus in de moderne beeldende kunst, film en literatuur wordt verbeeld, lijkt vaak aan geen enkele beperking onder-

hevig. Het feit echter dat gelovigen en ongelovigen soms aangenaam maar soms ook onaangenaam getroffen zijn door bepaalde beelden, doet vermoeden dat menigeen bewust of onbewust er toch wel een eigen Jezusbeeld op nahoudt. Strak te omcirkelen is dat beeld meestal niet. Dat creëert ruimte, maar houdt ook de zoektocht naar een kern gaande, al zal die waarschijnlijk wel nooit tijdloos geformuleerd kunnen worden.

Niet voor niets kenden de kerken van de Reformatie het adagium van het *ecclesia semper reformanda*, van de steeds weer te hervormen kerk. Ook het Tweede Vaticaans Concilie sprak over de voortdurend te zuiveren kerk (*semper purificanda*). In beide gevallen wilde men de kerk vernieuwen door herbronning, door terug te gaan naar de vroegste bronnen. Men doelde daarbij op de Bijbel en de geloofsbeslissingen van de vroege kerk. Vernieuwing zag men als terugkeer. Bijbel en vroege kerk vormen inderdaad een haast onuitputtelijke bron voor vernieuwing. Maar toch is dat niet het hele vernieuwingsverhaal. Niet alles is al eens gezegd.

Dat geldt met name voor de huidige, niet-westerse theologie die naar een eigen vertolking van het evangelie zoekt. Daardoor durven christenen in Azië Jezus creatief maar niet onkritisch met een bodhisattva of een avatar(a) te vergelijken, beide middelaarsfiguren. Er treedt dan een tweezijdige transformatie op: aan de ene kant wordt het beeld van Jezus nader ingekleurd vanuit de boeddhistische bodhisattva- en de hindoeïstische avataratraditie, maar aan de andere kant wordt het traditionele beeld van de bodhisattva en avatara verrijkt vanuit de christelijke overlevering. In een dergelijk transformatieproces worden onmiskenbaar nieuwe dimensies toegevoegd aan de aloude vraag 'Wie was Jezus?'

Die vraag kan niet uitsluitend beantwoord worden door een verwijzing naar het Nieuwe Testament. Veel beelden die thans in de niet-westerse theologie worden gebruikt, komen daarin niet voor. Dat geldt van de bovengenoemde beelden van de bodhisattva en avatara, maar ook van het veel voorkomende beeld van de voorouder. Ook de westerse theologie kent trouwens veel na-bijbelse beelden. Die ontstonden al heel vroeg. Woorden als 'erfzonde', 'sa-

crament', 'drie-eenheid', 'nederdaling ter helle' en 'opstanding des vleses' zal men tevergeefs in het Nieuwe Testament zoeken. Meestal wordt dan gezegd dat de zaak waar deze woorden naar verwijzen, daar wél in voorkomt. Dat zal vaak juist zijn, maar toch niet altijd. Vooral dan wordt het spannend.

Feitelijk blijkt geloofsverantwoording altijd twee polen te hebben. De ene pool is die van het verleden, de bronnen. Er is haast geen vernieuwingsbeweging denkbaar die niet ook teruggrijpt op oude bronnen. Bomen met diepe wortels kunnen nu eenmaal beter tegen een stootje dan bomen met nauwelijks wortels. De andere pool is die van het nog onbetreden pad. Die weg gaat thans de niet-westerse theologie en die weg gaat voor een groot deel ook de westerse kunst. Daarin wordt soms aansluiting gezocht bij het taal- en begripveld van de christelijke traditie, maar soms betreedt men bewust ook nieuwe wegen. Dan hebben we elkaar binnen het wereldchristendom hard nodig om gezamenlijk te onderscheiden waar het op aankomt (Filip 1, 10).

Ook binnen een en dezelfde traditie zullen er op gezette tijden keuzes gemaakt moeten worden. Betekent dat dat ieder uit een traditie kan meepikken wat van zijn gading is? Dat zou inhouden dat het doorgeven van een traditie niet veel meer is dan een kwestie van *pick and choose* of van *cherry picking*: pak en kies maar, haal voor jezelf de krenten maar uit de pap. Na mijn afscheidscollege hoorde ik de ene vriend tegen de andere zeggen (doelend op de wijze waarop ik mijn traditie ter sprake had gebracht): 'Hij kiest wel precies dat uit waar hij mee uit de voeten kan.' In die opmerking beluisterde ik zowel iets van bewondering als van kritiek. Bewondering in de trant van: 'Mooi als je er zo nog iets mee kunt.' Maar ook kritiek in de trant van: 't Is wel zijn eigen selectie, hij laat ook heel wat liggen.' Dit boek kan wellicht worden gezien als een poging die selectie wat inzichtelijk te maken.

Lid van een wereldkerk

In 1991 woonde ik de zevende assemblee van de Wereldraad van Kerken in Canberra bij. We begonnen daar elke morgen met bijbelstudie in groepjes die bewust heel gevarieerd waren samengesteld, keurig over de verschillende kerktradities en werelddelen verdeeld. Op de eerste bijeenkomst werd na een voorstellingsronde gevraagd wat voor ons de kernwoorden in de Bijbel waren. Vervolgens werd er naar onze favoriete bijbelboeken gevraagd. Een Zuid-Amerikaanse, een aanhangster van de bevrijdingstheologie, noemde meteen het woord bevrijding en verwees naar het bijbelboek Exodus en de profeet Jesaja. Een Afrikaan noemde het woord zegening (blessing) en verwees naar de bijbelboeken Genesis, Richteren, Koningen en Samuël. Een Duitse noemde het woord rechtvaardiging en verwees naar Paulus' brief aan de Romeinen en ik zelf noemde het woord heiliging en verwees naar de psalmen en naar Paulus' brieven. Kortom, binnen de bijbelse bandbreedte van het christelijk geloof stemt elke kerktraditie op haar eigen golflengte af. Zo'n assemblee van de Wereldraad, die eens in de zeven jaar wordt gehouden, fungeert dan als een soort wereldontvanger. Daarop vallen de stemmen van heel wat zenders te beluisteren. Ook die van heel ver weg.

In het verlengde van dat beeld van de wereldontvanger zou ik het staan in een traditie willen vergelijken met het zoeken van een zender op een ouderwetse radio. Daarop kon je een groot aantal zenders ontvangen op verschillende frequenties. Die waren onderverdeeld in lange-, midden- en kortegolf. Op onze moderne televisies en radio's gaat het nog altijd om zenders, frequenties en golflengtes, maar die stellen we nu automatisch in. Met één druk op de knop hebben we het betreffende kanaal. Bij een ouderwetse radio moest je veel meer handelingen verrichten. Je moest zelf door de zenderzoeker naar links of rechts te draaien het zenderkanaal van je voorkeur opzoeken. Vroeg of laat hoorde je dan altijd wel ergens een heldere stem of muziek zonder al te veel ruis. Of je het te zoeken kanaal kon ontvangen, hing vooral van twee zaken af: de kracht van de zender en je eigen zoekactie.

Zo staan we ook in een traditie. Je moet je wel in de nabijheid van een zender bevinden. En vervolgens moet je zelf gaan zoeken. Dat is een zorgvuldig karwei. Je bent zomaar de te zoeken zender voorbij. Soms kunnen anderen je daarbij helpen. Je bent vaak immers niet de enige die die bewuste zender zoekt. Velen zijn je al voorgegaan. Staan in een traditie is al met al een actieve zaak. Je moet je eigen plek zoeken.

Woord en werkelijkheid

Omdat er geen breed gedeelde religieuze taal meer is, wend ik me in dit boek tot proza en poëzie als verbindingsschakel tussen christendom en cultuur. Schrijvers en dichters hebben immers vaak een gevoeliger antenne voor wat er leeft in een cultuur dan kerk en theologie. Toch houden ze zich beide nog altijd met dezelfde vragen bezig. Het zijn vragen die de godsdienstfilosoof Henk Vroom in verband placht te brengen met een vijftal menselijke basiservaringen: de ervaring van de eindigheid van het menselijk bestaan, van verantwoordelijkheid en falen, van liefde en geluk, van kwaad en lijden en van inzicht (wijsheid) of het gebrek daaraan. Dat zijn de grote thema's van literatuur en religie met dit verschil dat religie, althans de monotheïstische, altijd geneigd zal zijn ze expliciet in verband te brengen met een existentieel beleefde aangewezenheid op een als persoon ervaren krachtenveld dat het zichtbare bestaan overstijgt, het denken en handelen beïnvloedt en waarvan de nabijheid gedeeld wordt in gemeenschappelijke symbolen, rituelen en mythen. Dat is mijn eigen werkdefinitie van een monotheïstische religie. Daarin worden vier belangrijke aspecten van religie genoemd, namelijk een existentiële relatie (1), een kracht (macht) die de voorhanden werkelijkheid overstijgt (2), een ethiek (3) en gemeenschappelijke rituelen en symbolen (4).

God een (als persoon beleefde) kracht noemen, betekent dat ik niet uitsluitend over een denkbeeld spreek, maar ook over een ervaring. Die twee, ervaring en denkbeeld, probeer ik bij elkaar te houden. Daar wil ik een betrouwbare taal voor vinden. De filosoof en schrij-

ver George Steiner verdedigt in zijn boek *Het verbroken contract* de stelling dat er geen geschiedenis, geen politiek en geen religie zou bestaan zonder een eerste vertrouwensdaad. De basis van dat vertrouwen noemt hij het 'contract' tussen woord en werkelijkheid. Men wist zich eeuwenlang 'in vertrouwen' met de taal. Geschreven en gesproken woorden hadden ergens op betrekking. Daarop vertrouwde men. Religie was bij uitstek een exponent van dat vertrouwen. Zonder het vertrouwen in de relatie tussen woord en werkelijkheid zou immers ook geen godswoord bestaan. Verlies aan geloof in het werkelijkheidsgehalte van woorden zou ook meteen verlies aan geloof in God met zich meebrengen. Die 'revolutie' ziet Steiner zich aan het eind van de negentiende eeuw voltrekken. Veel dichters zijn zich terdege van deze vertrouwensbreuk bewust, maar leggen zich daar niet bij neer. Vandaar dat Gerrit Achterberg kon schrijven: 'nochtans moet het woord bestaan,/ dat met u samenvalt.' ('Woord')

Beide, religie en literatuur, zoeken op hun eigen wijze toegang tot de werkelijkheid. Om het in de woorden van de Amerikaanse dichter Christian Wiman te zeggen: *'Je kunt je niet je hele leven blijven afvragen of taal de werkelijkheid wel representeert. Op een bepaald moment zul je moeten geloven dat de ontoereikendheid van de woorden die je gebruikt overstegen zal worden door het geloof waarmee je ze gebruikt. Je hebt te geloven dat poëzie op een of andere manier tot in de werkelijkheid reikt, of anders moet je zwijgen.'*

Min of meer dezelfde gedachtegang treffen we aan bij de dichteres Eva Gerlach: *'Een gedicht is niks als het geen toverspreuk is. Wat tovert het dan? Waarheid! Iets waarvan iedereen denkt dat het niet meer bestaat! (...) Wat voor waarheid? In mijn geval die welke recht doet aan de verwarring, werkelijkheid geheten. Een geslaagd gedicht is (...) een opening van het bestaande en als zodanig een onthutsing.'*

Wat Rutger Kopland eens schreef over de relatie wetenschap-poëzie zou ook kunnen gelden voor de relatie religie-poëzie. In beide gaat het om de onthulling van een groter verband. Als hij in het volgende citaat over 'beide' spreekt en daarmee wetenschap en poëzie bedoelt, zou ook aan poëzie en religie gedacht kunnen wor-

den: 'Beide wortelen in het soort genegenheid ten opzichte van de werkelijkheid dat niets van doen heeft met subjectiviteit, maar alles met ontvankelijkheid voor wat anders is dan men verwacht. Men kan het misschien een afwezigheid noemen van vooringenomenheid. (...) Het is alsof de werkelijkheid tegelijk bereid is meer van haar geheimen prijs te geven, nieuwe verbanden als het ware al klaar heeft liggen. Je hoeft alleen de sluier maar weg te trekken.' In menig opzicht lijkt een literaire instelling parallellen te vertonen met een religieuze levenshouding. Zo komen in de verhouding theologie-literatuur alle drie latijnse werkwoorden samen die regelmatig met het latijnse zelfstandig naamwoord *religio* in verband worden gebracht, namelijk de werkwoorden *religare* (verbinden), *relegere* (opnieuw lezen) en *re-eligere* (opnieuw kiezen). Bij een literaire instelling en in een religieuze levenshouding wordt doorgaans het individuele met dat wat het louter individuele overstijgt, *verbonden*, wordt de werkelijkheid opnieuw *gelezen* en worden *nieuwe keuzes* gemaakt.

Een mooi voorbeeld van een dergelijke levenshouding kwam ik tegen in een zinnetje uit het dagboek *Merkstenen* van Dag Hammarskjöld, de in 1961 bij een vliegtuigongeluk in Congo omgekomen Zweedse secretaris-generaal van de Verenigde Naties. Hij formuleert daarin zijn verlangen naar een punt waarop hijzelf in al zijn subjectiviteit, 'een werktuig wordt voor datgene in mij dat meer is dan ikzelf.' Dat zou ik bij uitstek een kenmerk van een literaire instelling en een religieuze grondhouding willen noemen.

Contact

Iemand belt mij telkens op, zegt niets,
vaag hoor ik een verre ademtocht,
het kan de mijne zijn, maar ook die
van de ander, die hardnekkig zwijgt.
Ik leg weer op. Ben nu een man
die vreemde telefoontjes krijgt.

De display toont een nummer
met de code van een land dat ik niet ken.
Ik toets terstond, een voicemail klinkt.
'Hallo met God, Ik ben er niet.
Laat naam noch boodschap achter,
Ik bel nooit terug. Leef rustig verder,
wacht desnoods tot piep, maar zwijg.'
Prompt word ik door de beller toch teruggebeld.
Weer hoor ik niets, hooguit die vage adem.
Ik ben de man die stil zijn hartslag telt.
Ooit bel ik Hem terug en zeg dan
wél iets na de piep. Dat doe ik niet meteen.
Ik wacht tot ik een geheim nummer krijg.
Die dag is nu, contact is hier. Ik toets
het nummer in. Krijg geen gehoor. Hij was me
voor. Hij heeft mijn nummer ingesteld.

Joost Zwagerman

'Zij die in het **GOEDE** geloven krijgen het evengoed van boven'

Klopt die regel van **Leo Vroman**? Zo valt er nog veel meer te vragen: Is er enige orde in de (natuurlijke) chaos? (**Ilja Prigogine**) Heeft het zin de duivel te redden? (**Kolakovski**) Is elke zelfbekentenis per definitie onbetrouwbaar? (**J.M. Coetzee**) Heeft vrijheid iets met ontvankelijkheid te maken? (**Willem Jan Otten**) En vanwaar toch steeds die relatie tussen liefde en dood? (**Pieter Boskma**).

Aan de hand van ondermeer deze door denkers en dichters opgeworpen vragen loopt Martien Brinkman de betekenis van een elftal 'grote woorden' na (traditie, **GOD**, schepping, **kwaad**, schuld, **plaatsvervang**ing, opstanding, **vrijheid**, liefde, **DOOD** en gebed). Zijn ze té **GROOT**? Dit boek is geschreven voor hen die geïnteresseerd zijn in de herkomst, reikwijdte en draagkracht van die woorden. Sommige hebben hun oorspronkelijke christelijke betekenis behouden, andere zijn daar volledig van losgezongen. Ze worden hier weer in een samenhangend perspectief geplaatst.

Martien E. Brinkman (1950) is emeritus hoogleraar oecumenische/interculturele theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij publiceerde onder meer *Hun God de mijne?* (over de God van Gerrit Achterberg, Hendrik Marsman, Martinus Nijhoff en Ida Gerhardt) en *Dicht bij het onuitsprekelijke* (veertien dichters over het onzegbare).

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 978 90 435 3260 0

9 789043 532600